

**CZŁOWIEK
W HISTORII**

VS

**HISTORIA
CZŁOWIEKA**

MIĘDZYNARODOWE KONSORCIUM
NAUKOWO-EDUKACYJNE
imienia Luciena Febvra

**CZŁOWIEK W HISTORII
VS
HISTORIA CZŁOWIEKA**

Monografia zbiorowa

Warszawa-Paryż 2021

Recenzenci
dr hab. Zbigniew Karpus
dr hab. Andrij Szapowal

Projekt okładki
Ihor Sribniak

Na okładce –
z góry: *Perykles* (Περικλῆς) – ateński polityk, *Jarosław Mądry* – książe,
Lorenz von Stein – niemiecki prawnik, historyk, ekonomista
w środku po lewej stronie: *Józef Piłsudski* – marszałek Polski
w środku po prawej stronie: *Symon Petlura* – Naczelnny Ataman
od dołu: *Mykoła Pirogov* – chirurg, Iwan Ogienko (metropolita Hilarion),
Recep Tayyip Erdoğan – Prezydent Turcji

Redaktor
dr hab. Ihor Sribniak

Opracowanie typograficzne
Anastasia Zoria

Korekta
Zespół

ISBN 978-83-652793-4-7

© Copyright by
Maria Bazaeva, Anna Chlebina,
Vladislava Czajka, Oksana Drach, Igor Girich,
Serhii Holovanov, Svitlana Holosko, Dmytro Hryn',
Lyubomyr Hubytskyi, Giennadij Kazakow, Igor Kryvosheia,
Wiktor Korotkyj, Andrij Kudriachenko, Andrij Kuzmenko, Roman Kuczma,
Yana Martianova, Hanna Melnyk, Olga Motsiyaka, Nadiya Onyschenko, Maryna Paliienko,
Dmytro Petrenko, Wołodymyr Rychka, Jurij Rychka, Artem Salamakha,
Grzegorz Skrukwa, Viktoriia Soloshenko, Ihor Sribniak,
Milana Sribniak, Yurii Stetsyk, Tetiana Szerszowa,
Andriy Temchenko, Natalia Tsivak,
Mykoła Tymoszyk,
Yevhenia Zubenko

© Copyright by
*Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra*

Warszawa-Paryż 2021

Wydawca
*Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra*

Książka została przygotowana przy wsparciu
*Komitetu badań naukowych MKNE
im. Luciena Febvra*

Druk
Centrum naukowo-wydawnicze im. O.Pritsaka
pritsak-center.com

ЗМІСТ

АНТИЧНІСТЬ

Сергій Голованов

ШЛЯХИ ТРАНСФОРМАЦІЇ АНТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ В СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ
В УМОВАХ КРИЗИ ПОЛІСНОЇ СИСТЕМИ..... 5

Роман Кучма

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
ПІД ЧАС РУЙНАЦІЇ ПОЛІСНОЇ СТРУКТУРИ..... 16

Дмитро Петренко

ПРИЧИНИ, ХАРАКТЕР ТА ЗМІСТ ПРОЦЕСУ «ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ
НАРОДІВ» у I–IV ст. н.е. НА ТЕРЕНАХ ЄВРОПИ 22

ІСТОРІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ – УКРАЇНИ

Андрій Темченко

МІФОЛОГІЯ ПАРАЛЕЛІЗМУ В МАГІЧНО-ЛІКУВАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ УКРАЇНЦІВ 32

Володимир Ричка

ТРАДИЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ..... 39

Любомир Губицький, Ганна Мельник

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. 53

Ігор Кривошея, Юрій Стецик

МОНАСТИРСЬКА СПІЛЬНОТА УМАНСЬКОГО ВАСИЛІАНСЬКОГО МОНАСТІРЯ
(1810 – 1815 рр.): ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД, БІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД..... 59

Ігорь Гирич

ЯЗЫК, НАЦИОНАЛЬНАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ:
УКРАИНСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ XIX – НАЧАЛА XX вв. В ПОИСКАХ ПУТИ РАЗВИТИЯ 69

Дмитро Гринь

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ В МІСТАХ УКРАЇНИ 1920–30-х РОКІВ:
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА 94

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Геннадій Казаков

БЕЛЬГІЙСЬКЕ ПИТАННЯ В АМЕРИКАНО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИНАХ У РОКИ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПЕРІОД НЕЙТРАЛІТЕТУ (1914–1917 рр.) 102

Євгенія Зубенко

З ІСТОРІЇ СЕКСУАЛЬНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЖІНОК ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(«위안부 – УВІАНБУ» В «БУДИНКАХ ВТІХ» ДЛЯ ЯПОНСЬКИХ ВОЯКІВ) 108

Марія Базасва

ОСВІТНІ ПРОГРАМИ В СТРУКТУРІ ДЕРЖАВНОЇ
ПОЛІТИКИ США ЩОДО ВЕТЕРАНІВ (1939–1956 рр.) 114

Андрій Кудряченко

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ФРН: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВТІЛЕННЯ..... 124

Юрій Ричка

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ БАСКСЬКОГО ЕТНОНАЦІОНАЛІЗМУ 143

Ольга Моціяка

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ПОЛІТИКИ ПАРТІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ І
РОЗВИТКУ (ТУРЕЧЧИНА) ЩОДО КРАЇН БАЛКАНСЬКОГО РЕГІОНУ, 2002–2020 рр. 149

ІСТОРІЯ ТАБОРОВОЇ ПРЕСИ

Світлана Голоско, Ігор Срібняк

УКРАЇНСЬКІ ТАБОРОВІ ЧАСОПИСИ ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ ЦАРСЬКОЇ АРМІЇ У НІМЕЧЧИНІ ТА АВСТРО-УГОРЩИНІ, 1915-1918 рр. (Історіографія та джерела)..... 155

Яна Мартьянова, Ігор Срібняк, Ганна Хлебїна

МАТЕРІАЛИ ЧАСОПISУ «УКРАЇНСЬКИЙ СКИТАЛЕЦЬ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ ТАБОРОВОГО ПОВСЯКДЕННЯ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ УГА В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1922 р.)..... 161

ЛЮДИНА І СОЦІУМ

Оксана Драч

МИКОЛА ІВАНОВИЧ ПИРОГОВ: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛА КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ..... 167

Віктор Короткий

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ – ІСТОРИК, ВЧЕНИЙ-ЕНЦИКЛОПЕДИСТ 184

Наталія Цівак

З ЛИСТУВАННЯ БОРИСА ГРІНЧЕНКА З АГАТАНГЕЛОМ КРИМСЬКИМ: «ДУМКИ В ГОЛОС» (1892 р.)..... 187

Ігор Срібняк, Марина Палієнко

«ВІРНИЙ ШЛЯХ ДЛЯ ПРАЦІ...»: КАР'ЄРНІ ЩАБЛІ ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖОГО АНТОНА ПУЗИЦЬКОГО У ПЕРІОД ІНТЕРНУВАННЯ АРМІЇ УНР У ПОЛЬЩІ (1921–1922 рр.) 190

Андрій Кузьменко

АРХІТЕКТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. Г. ЗАБОЛотноГО У КИЄВІ В 1920–1940-х рр..... 198

Микола Тимошик

«Я НЕМОВ НА ПУСТЕЛІ ОДИН...»: ШВЕЙЦАРСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ОГІЄНКА (МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА) 214

Віктор Короткий, Артем Соломаха

ЛЕОНІД ГУБЕРСЬКИЙ: УНІВЕРСИТЕТСЬКИЙ ВИКЛАДАЧ, ДИПЛОМАТ-МІЖНАРОДНИК, ВЧЕНИЙ-ФІЛОСОФ 234

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ

Мілана Срібняк

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВО-САНИТАРНІ МІСІЇ В ЄВРОПІ, 1918-1920 рр. (ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ)..... 237

Grzegorz Skrukwa

«ТАМТА WOJNA...» WOJNA POLSKO-RADZIECKA 1920 r. W LITERATURZE PIĘKNEJ I WSPOMNIENIOWEJ OKRESU PRL – WYBRANE PRZYKŁADY 243

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Вікторія Солошенко

РОЛЬ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УСПІШНОМУ ПОСТУПІ СУЧАСНОЇ ЄВРОПИ..... 257

Тетяна Шершова

КУЛЬТУРНА ПАМ'ЯТЬ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ..... 264

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА

Владислава Чайка

МІЖКУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОЇ ДІАСПОРИ 271

Надія Онищенко

ПРО УКРАЇНСЬКУ ДІАСПОРУ – ІЗ ЗАРУБІЖНИХ АРХІВІВ: до виходу в світ двокнижжя професора Миколи Тимошика про національну книгу і пресу на чужині280

Дмитро Петренко,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ПРИЧИНИ, ХАРАКТЕР ТА ЗМІСТ ПРОЦЕСУ «ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ» у I–IV ст. н.е. НА ТЕРЕНАХ ЄВРОПИ

В безкінечних сплетіннях ліній Всесвітньої історії процес «Великого переселення народів» беззаперечно посідає одне з ключових місць. Його комплементарність і динаміку дуже важко оцінити, а наслідки еволюції даного процесу змушують сучасних дослідників генерувати безкінечну кількість наукових теорій та гіпотез. «Велике переселення народів» – це в першу чергу, складна та різностороння взаємодія двох окремих суспільств – римського та варварського, яка в кінцевій фазі свого існування спричинила кардинальні зміни етнополітичної ситуації на теренах всього європейського регіону. Змін, які поставили остаточну крапку в історії античності¹ та забезпечили народження з її попелища кардинально нової епохи середньовіччя.

Метою та завданням дослідження є всебічне вивчення та розкриття причин, характеру та змісту процесу «Великого переселення народів», а саме його першого історичного етапу, що відбувався у межах I–IV ст. н.е., а також здійснення аналізу різноманітних чинників, що впливали на його загальний хід. *Об'єкт дослідження* – варварські суспільства Європи початку I тисячоліття н.е. *Предмет дослідження* – міграційні процеси в європейському регіоні у межах I–IV ст. н.е.

Проблематика даного дослідження в сучасній історичній науці досліджена лише фрагментарно. Це спричинено тим, що до сьогодні не існує жодної праці, яка б всебічно розкривала зміст і характер міграційних процесів в європейському регіоні на межі стародавнього світу та середньовіччя. Існує безліч робіт, що торкаються цього питання поверхово або лише в його вузьких аспектах. Причиною

такого стану речей на особисту думку автора цієї розвідки є недостатній рівень осмислення попередніми дослідниками загальних тенденцій розвитку історії європейського регіону. Зосередившись на дослідженні великої кількості дрібних регіональних процесів та фактів, історики поступово відмовились від представлення загального ходу цивілізаційного розвитку в територіальних рамках європейського регіону. Міграційні процеси, які мали місце на цьому просторі, ще задовго до самого початку процесу «Великого переселення народів» на багато століть наперед визначили історичний поступ, як варварських племінних формувань, так і Римської держави в цілому.

Історіографія проблеми дослідження охоплює надзвичайно широкий пласт робіт, що були написані у різних часових рамках від кінця XVIII ст. до сьогодні. Окремо слід зазначити й про те, що велика кількість аспектів процесу «Великого переселення народів» є досі не проясненими належним чином. Фактично, в історії існують діаметрально протилежні точки зору на ті самі явища, що у свою чергу призводить до існування паралельних історичних концепцій.

У працях дослідниці В. П. Буданової («Варварський мир епохи Великого переселення народів» та «Великое переселение народов: Этнополитические и социальные аспекты»), які були підготовлені на основі використання великої кількості писемних та археологічних джерел, професійно та стисло подано інформацію стосовно етнічної, політичної, соціальної та економічної історії готських формувань в проміжку між їх переселенням до Європейського континенту і до приходу на їх терени племен гунів.

Відомий німецький дослідник історії готів – Хельвіг Вольфрам підготував фундаментальну працю під назвою «Готы. От истоков

¹ Античність (лат. antiquitas, «стародавній») – період історії, що охоплює межі від 799 р. до н.е. до 476 р. н.е. і застосовується для позначення суспільств стародавньої Еллади та Риму.

до середини VI века». В ній автор опираючись на існуючі першоджерела, представив своє оригінальне бачення етнічної та політичної історії готів.

Становлення і розвиток германських військових союзів, їх загального соціального устрою та законів, висвітлено в книзі А.І.Неусихіна («Проблемы европейского феодализма: избранные произведения»).

В контексті дослідження процесу «Великого переселення народів» також слід згадати про роботу відомого дослідника історії Римської імперії Карла Кріста («История времен римских императоров от Августа до Константина»).

Ще один загальновідомий дослідник, письменник, філософ, лінгвіст, літературний критик, спеціаліст із семіотики і медієвіст родом з Італії – Умберто Екко створив великий цикл колективних монографій під назвою («Історія європейської цивілізації») до якого входить одна з книг, яка повністю присвячена тематиці римської цивілізації, її економічним, релігійним, політичним, філософським та навіть мистецьким аспектам. Окремо слід відзначити, що в цій праці особливу увагу звернено також й на «варварський вплив» на сам Рим.

Гіпотезу про безпосередній вплив клімату на процес розвитку історичної дійсності активно обстоює німецький історик та кліматолог Вольфганг Бехрінгер в праці («Kulturgeschichte des Klimas»).

Термін «Велике переселення народів» в сучасній історичній науці позначає процес активних етнічних міграцій племен на території Європи, що відбувалися у межах I–VII ст. н.е. Слід зазначити, що назва даного визначення є умовною, адже в історіографії багатьох країн воно має кардинально різний зміст: «Період міграції» (англ. «*Migration period*») в Англії, «Міграція народів» (нім. «*Völkerwanderung*») в Німеччині та «Германське вторгнення» (франц. «*Invasion barbares*») в Франції та ін. Проте, всі вони відображають один і той самий історичний процес – активні етнічні міграції варварських племен на теренах Європи.

Натомість, загальноприйнятою є його періодизація. Сучасна історична наука визначає три головні етапи процесу «Великого переселення народів»: 1) Германський –

(I–IV ст. н.е.); 2) Гунський – (IV–V ст. н.е.); 3) Слов'янський – (VI–VII ст. н.е.);

Наведена вище періодизація відображає конкретні хронологічні рамки, в яких визначена етнічна група займала домінуючу роль в ході міграційних процесів. На додачу, вказані етапи конкретизують напрямки руху основних міграцій, та дають змогу легко визначити головні лінії зіткнення етносів та їх можливі зони розмежування.

Слід зазначити, що міграційні процеси, які відбувались у контексті «Великого переселення народів» I–VII ст. н.е. відбувалися на дуже значних за обсягом територіях та у різних хронологічних рамках свого існування, та були обумовлені найрізноманітнішими причинами та взаємопов'язаними або наслідковими передумовами. Тому для даного дослідження слід виділити найголовніші:

- 1) Кліматичні зміни на теренах Європи у межах кінця стародавнього світу та початку середньовіччя;
- 2) Початок процесу розкладу родоплеменних відносин у варварських суспільствах;
- 3) Посилення майнової та соціальної диференціації в середовищі варварських племен;
- 4) Постійно зростаюча конкуренція серед різних варварських племен;
- 5) Нагальна потреба пошуку додаткових ресурсів для життя – нових племінних земель;
- 6) Посилення двосторонніх торгових та культурних відносин між варварами та Римом;
- 7) Потреба постійного розширення меж Римської імперії;
- 8) Посилення ознак глобальної кризи Римської імперії;

Клімат ніколи не був ключовим чинником, що впливав на розвиток цивілізацій, держав та народів. Проте, з дослідницької точки зору не є доцільним повністю відкидати його вплив на формування історичної дійсності у конкретних регіонах світу. Так, приблизно в межах 250 р. до н.е. – 250 р. н.е. на теренах всієї Європи тривав «Римський кліматичний оптимум» – відтинок субатлантичного кліматичного періоду Голоцену, що приніс з собою загальне погодні потепління. [18, 258; 19, С. 63-78] Клімат цього періоду був жарким та вологим, температурні рамки практично відповідали показникам середини XX ст. Тому, можна зробити припущення, що такий клімат

забезпечив населенню тогочасної Європи більш сприятливі умови для ведення господарської діяльності. Це мало в невеликих обсягах поступово збільшувати загальну кількість виробництва харчових продуктів, наявність яких в подальшому сприяло активізації демографічних процесів, що в подальшому призводили до перенаселення конкретних географічних регіонів.

Згідно до історичних джерел – першим народом, що розпочав процес «Великого переселення народів» у II ст. н.е. були германці. Ця, велика за кількістю, споріднених за мовою, звичаями та віруваннями сукупність племен, спершу проживала на території між Балтійським та Північним морями, Дунаєм, Рейном, Віслою та Південною Скандинавією [10, 1-2; 15, VII, I, 2; 1, XXXVII, 11].

Додатковим підтвердженням цього факту слугує повідомлення давньогрецького купця та мандрівника Піфея з Массалії, який у другій чверті IV ст. до н. е. здійснив подорож вздовж берегів Балтійського моря. Нажаль, його праця була втрачена, але завдяки зусиллям Плінія Старшого і його роботі – «*Naturalis historia*» ми маємо коротке процитоване повідомлення з праці Піфея: «Піфей казав, що гутони, народ «Германії»¹ населяв береги біля заливу або біля дельти річки (*aestuarium*) океану Метуонідіс (*Metuonidis*), їх територія простягалася на відстань 6 тисяч стадій; Звідси за один день плавання знаходиться острів Абал (*Abalum*)...» [1, XXXVII, 11]. Проте, навіть маючи таку цінну інформацію, чітко локалізувати кожне із вказаних Піфеєм племен неможливо.

Перші точні відомості про соціальний устрій та етнічну приналежність германських племен вже значно пізніше подав Гай Юлій Цезар в 58 р. до н. е. у творі «*Commentarii de Bello Gallico*».

У середині I ст. до н. е. германці тільки розпочали свій довгий шлях до розпаду родоплемінних відносин. Відомо, що майже

¹ Германія (лат. *Germania*) – топонім-анахронізм, який був вписаний до роботи Піфея, Плінієм Старшим. За часів самого Піфея, подібного означення для жодної з варварських земель ще не існувало. В Стародавньому Римі – вживався для позначення східних варварських земель за руслом річок Рейн та Дунай.

всі германці, ще задовго до зустрічі з римлянами займалися скотарством та перелоговим землеробством [5, IV, 1, 22; 10, 5-6, 15, 23]. Розмір їх країни Цезар вимірював сотнею римських пагів,² в яких знаходилися чисельні доми – родові общини, які займалися спільною працею. У цей проміжок часу германці майже не вели зовнішньої торгівлі з Римською республікою, адже серед домів та поселень панував лише натуральний обмін. І саме тому, римським купцям дуже зрідка вдавалося продати варварам³ щось незвичне та дорогоцінне, найчастіше племена лише збували римлянам отриману в ході військових походів здобич [5, IV, 2].

Приватної земельної власності у варварських племен не існувало взагалі, землю мали право розпоряджатися лише представники вищої виконавчої влади – вожді, конунги⁴ та старійшини шляхом скликання загальних зборів [5, IV, 23; 10, 11-12].

Кожен рік всі родові общини були вимушені полишати старі землі та переходити на нові місця життя [10, 26]. Постійність такого порядку у варварів пояснюється тим, що осілість могла спричинити виникнення соціальної та майнової нерівності серед домів, а це в подальшому призвело б до жорстоких міжусобиць, наслідком яких мала стати жага до постійного збагачення та бажання силою привласнювати чуже майно [5, IV, 22].

Подібну, але значно ширшу за обсягом інформацію нам розповідає Корнелій Тацит в своїй праці «*Germania*». Тут знаходиться чітка інформація, яка вказує на те, що германські племена були значно обмежені у своїх ресурсах через специфіку розташування власної країни – вся вона була повністю

² Паг (лат. *pagus*) – найменша адміністративно-територіальна одиниця, на які розподілялася провінція в Античному Римі.

³ Варвар (дав. грець. Βάρβαρος, лат. *barbarus*) – термін, яким античні греки, а згодом і римляни називали людей «іноземного походження». Зазвичай, дефініція застосовувалась до племен, що дійсно або уявно перебували на доцивілізаційному етапі розвитку.

⁴ Античні автори зазначають терміни – «гех», «dux» та «*principes*», що є певною мірою синонімічним до германського – «*kuning*» (конунг). Цікавим є і той факт, що спеціальне право верховної влади з можливістю розпоряджатися життям або смертю існувало у варварських племенах лише за умови ведення війни.

вкрита густими лісами (що перемежались болотами), які закінчувалися у межах басейну річки Рейн та римських провінцій Норик та Панонія [10, 5]. Лісові та лісостепові природні зони на відміну степам і лукам вимагають від жителів величезної затрати трудових ресурсів на забезпечення функціонування скотарства чи землеробства. Тому не дивно, що германці чинили постійні спроби вийти за межі власних володінь, де намагалися захопити більш багаті та придатні для господарювання землі, які часто вже були власністю Риму чи інших германських племен. Подібні сутички є невід'ємним елементом існування кочового суспільства.¹

У I ст. н. е. радикальних змін у сфері торгівлі між римлянами і варварами не відбувалося. Так, Тацит зазначає, що вожді та старійшини дотепер не вбачають у золотих і срібних виробках великої цінності та продовжують займатися натуральним обміном [10, 5]. Але, що дуже важливо, найближчі до римських кордонів племена, вже добре розумілися на цінності римських монет, вині, золоті та особливо сріблі [10, 5, 23]. Сусідство поруч з багатими римськими провінціями, викликало і безліч міжплемінних конфліктів. Всі без виключення вожді бажали отримати свою частину такої легкої здобичі. Тому германці, яким вдавалося відносно довгий час протриматися на зовнішньому кордоні провінцій, починали вимагати від Риму офіційного визнання та права на власне проживання.

А це у свою чергу свідчить про те, що прикордонні германські племена завдяки тісним контактам з римськими торговцями зазнавали значно швидших соціально-економічних змін, аніж їхні сусіди. Такий стан речей невпинно вів до накопичення та використання ними дорогоцінних виробів, що знаменувало собою значне посилення подальшої соціальної стратифікації та піднесення знаті.

Незадовго до початку процесу переселення германських племен в їх соціальній структурі вже існувала «стара» та «нова знать».

¹ Хоча германці й займалися перелоговим землеробством, проте за свідченнями Юлія Цезаря та Тацита основою їх господарювання залишалося скотарство – вирощування великої рогатої худоби.

«Нова» складалася з військових вождів та найбільш впливових членів родових общин, «стара» – з представників патріархальної общинної верхівки. Під впливом вище згаданих обставин «нова» знать поступово почала зосереджувати владу в своїх руках, підкріплюючи власні права і статус великою кількістю військової здобичі та земельною власністю [22, с.219]. Збори старійшин – головний судовий та законодавчий орган – також зазнав відповідних змін. Тепер в ньому на рівних правах брали участь не лише члени патріархальної верхівки племені, а й представники «нової» знаті.

Поруч із знаттю особливе місце в племені займали військові дружини. Їх головною особливістю було те, що вони формувалися не на основі родової приналежності, а за принципом добровільної згоди підкорятися окремому вождю [20, с.22]. Вождем міг стати будь-який повноправний юнак, що належав до знаті. Долучитися до такої дружини могли всі дорослі чоловіки з різних племен, як знатні, так і простолюдини [10, 12-13]. Всередині дружини кожен воїн залежав від вождя, а вождь від кожного воїна. За таким принципом склалася стала традиція – «...вийти живим з битви у якій загинув вождь – безчестя та ганьба для дружинника на все життя» [10, 14].

Цілком очевидно, що такі дружини не підкорялися загальній владі племені чи вождю і часто ставали ініціаторами нападів на сусідів чи будь-яких інших ворогів лише за бажанням власного конунга. У такому випадку можна сміливо стверджувати й про наявність серед таких дружин постійної конкуренції. У мирний час воїни таких дружин перетворювалися на нову привілейовану верству, яка підважувала стару соціальну структуру племені. Опіраючись на свою силу та статус дружинники всіма шляхами уникали праці, натомість за їх примусом всю хатню та господарську роботу виконували жінки, старці та найменші члени родини. Конунг дружини у свою чергу займав особливе положення – кожна родова община в племені жертвувала йому певну частину продукції свого господарства. Дари могли надходити не тільки від одного конкретного племені, а й від багатьох інших. Це пояснювалося тим, що менш впливові вожді або

старійшини інших племен хотіли вбезпечити власні землі та отримати постійний імунітет від грабіжницьких нападів [10, 15].

Рабів германці використовували дещо інакше, ніж це робили римляни. Тацит зазначає, що вони не тримають їх при собі та не розподіляють між ними обов'язки: «кожен з них [рабів] самостійно розпоряджається на власній ділянці та у себе в родині. Господар обкладає його так, якби він був колоном,¹ встановленою мірою зерна, чи овець та свиней, чи одягу, і тільки в цьому складаються повинності раба... Висікти раба або покарати його накладенням кайданів та примусовою роботою – таке в них стається рідко; а от вбити його – справа звичайна, але над ним чинять розправу не заради підтримки дисципліни та не з жорстокості, а в запалі гніву, як з ворогом, з тією лише різницею, що це їм сходить безкарно» [10, 25]. З вільновідпущениками було значно складніше, адже родоплемінна соціальна структура, базувалася на приналежності до певного місцевого роду чи сім'ї. Тому, статус «вільного», зрідка міг трактуватися відповідно його прямому значенню. Фактично, лише його колишній рабовласник міг за бажанням запросити таку особу приєднатися до свого роду і зробити її повноправним членом племені. Цікавою є і наступна цитата: «...якщо не рахувати тих народів, якими керують царі. Там вільновідпущені звеличуються й над вільнонародженими, й над знаттю;» [10, 25]. Тут Тацит мав на увазі племена, вожді яких офіційно отримували від Римського сенату статус – «друга римської імперії» і відповідне звання – *гех*. Яскравим прикладом таких випадків є вождь об'єднаних германських племен – Аріовіст, який у 59 р. до н. е. отримав титул – «*rex Germanorum*» [5, I, 31] та Кунобелін – король до-романської Британії, якого Светоній Транквіл згадує як «*Britannorum rex*» [4, IV, 44, 2].

За часів існування Римської республіки у II ст. до н. е. – к. I ст. до н. е. її неприступним північно-східним кордоном довгий час

¹ Колон (лат. *colonus, coloni*) – напівзалежний прошарок сільського населення в Римській імперії, який сплачував орендну плату господарю за використання землі у грошовій або натуральній формі.

залишалося річище Рейну. Воно відділяло «римський світ» від «світу варварів», Республіку від «Германії» та зберігало між ними хоча й хиткий, але відносний мир. У 27 р. до н. е. з приходом до влади Октавіана Августа вектор відносин між германцями та Римом поступово почав змінювати свій напрямок. Це було спричинено політичною загибеллю старої Римської республіки, та становленням нової Римської імперії на чолі з одноособним володарем.

За правління Октавіана Августа розпочалася ціла плеяда військових кампаній, головна мета яких полягала у розширенні кордонів імперії до русла річки Ельби та Дунаю. Римська імперія прагнула досягти світового панування, а це в свою чергу передбачало початок активної зовнішньої експансії, процесу підкорення та поглинання земель, ресурсів та народів. На додачу до цього, закріплені у пам'яті Октавіана Августа спогади про блискучий похід Юлія Цезаря за межі Рейну не давали йому спокою та постійно підпитували його імператорські амбіції [11, II, 30, 22].

Нова військова реформа, яку Октавіан Август розтягнув на довгі роки врешті-решт спонукала його до того самого рішення, що і його республіканських попередників. Рим завжди був зобов'язаний своєю могутністю систематичній мобілізації всіх доступних союзних сил. Ще за часів Республіки полководці часто вдавалися до використання військових ресурсів своїх союзників – царів Сирії та Передньої Азії. За часів Августа така традиція зазнала значної трансформації. Тепер «ауксиліїв» – допоміжні підрозділи римської армії набирали до служби вже на постійній основі. Карл Кріст зазначає, що таким чином «фактично був подвоєний військовий потенціал імперії, а допоміжні формування також перетворилися в інструмент інтеграції, яким була романізація» [21, с.151].

Але, поруч із блискучими рішеннями Октавіана Августа, сусідили й очевидно провальні. В 7 році н. е. з метою посилення контролю над варварами та пришвидшення процесу романізації на посаду намісника та пропретора провінції Германія було назначено Пу-

бля Квінтілія Вара, який за словами Веллея Патеркула був «від природи людиною м'якою, спокійної вдачі, неповоротким і тілом і духом, придатним скоріше до табірного дозвілля, ніж до військової діяльності...» [6, LVI, 18, 3]. Дії Квінтілія знову розпалили вогнище германського повстання. Тому Арміній, син одного з вождів племені херусків, який керував когортою у війську Вара, зрадив Рим та став лідером нового антиримського повстання [3, II, 118-119].

У 9 р. н. е. в Тевтобурзькому лісі Квінтілій Вар на чолі трьох римських легіонів зазнав розгромної поразки від об'єднаних сил германців. В наслідок цього всі Римські війська були відкинуті до Рейнського кордону, що означало повну втрату провінції та звільнення всіх германських племен від імперського підпорядкування. З цього моменту Римська імперія повністю полишила спроби повторно підкорити північно-східні германські землі та цілковито перейшла до тактики стримування міграцій та укріплення свого Рейнського кордону. Це повністю підтверджує і Луцій Флор: «Результатом цієї поразки було те, що імперія, яку затримало побережжя океану, була зупинена берегом річки Рейн» [11, II, 30, 22]. Таким чином у хаосі окремих історичних подій, які стосувалися відносин Риму та Германії утворився фундамент тих процесів, що в майбутньому призведуть до кардинальних геополітичних змін в межах всього європейського регіону.

Наступний етап протистояння розпочався у 170 р. н. е., коли Марк Аврелій закінчив остаточне укріплення Італії та почав системно завдавати поодиноких ударів племенам, які входили до союзу Балломара: маркоманам, язигам, вандалам та квадам. Війна тривала з перемінним успіхом: доки імперія стримувала одні племена біля своїх північних кордонів в межах Дунаю, інші намагалися прорвати північно-східний кордон, який відділяв Рим від Германії. Ще одним постійним епіцентром сутичок стала провінція Дакія, яка з півночі та сходу межувала з володіннями кочовиків – язигів [6, LXXII 7, 1; 4; 16, 1-2].

Перемога у Маркоманських війнах даляся імперії занадто великою ціною. Біль-

ша половина всіх військ Риму тепер була дислокована вздовж русла Рейну та Дунаю, аби запобігати повторним навалам варварів. А великій кількості германських племен Марк Аврелій надав право селитися у прикордонних до імперії територіях, біля Панонії, Дакії, Германії та навіть біля самої Італії [6, LXXII 11, 5; 12, 2; 15, 1].

На додачу до цього аби зберегти постійний мир, наступні імператори почали виплачувати вождям прикордонних племен великі суми коштів в обмін на підпорядкування Риму. Таким чином, державна система Римської імперії вже не могла повноцінно функціонувати окремо від варварського населення.

На думку В.П.Буданової: «Маркоманськими війнами завершався «золотий етап» існування Римської держави, а «Барбарікум»¹ вступив у епоху активного формування «клієнтських варварських держав»» [20, с.31].

З цим важко не погодитися, адже у кінці II ст. н. е. майже на всій протяжності північного та північно-східного кордону Римської імперії утворилася «варварська буферна зона». Тепер, союзи варварських племен були зобов'язані оберігати кордони Риму від зовнішньої загрози, не розв'язувати конфліктів із своїми сусідами, не вступати до антиримських союзів, не чинити дій, які б шкодили римській державі та мали постійно допомагати імперії власним військовим контингентом та ресурсами. Проте, в разі невиконання або ігнорування зазначених умов, проти таких племен влаштовувалися каральні кампанії. Такий формат відносин між варварами та римлянами довгий час цілковито влаштовував обидві сторони. Вони гарантували постійну соціально-економічну стабільність, як для Римської імперії, так і для «Барбарікуму».

На початку III ст. н. е. до взаємовідносин з Римом почали долучатися, ще одні, не менш важливі варвари – племена готів, батьківщиною яких була Скандза, сучасна Скандинавія [8, 23-24]. Перші сутички готів з Римом на правому березі Дунаю могли розпочатися в ході останніх років «скіфської» війни, про що

¹ Барбарікум (лат. Barbaricum) – термін-топонім, що вживався античними римлянами для позначення прикордонних земель на яких жили племена варварів.

свідчить уривок з роботи Петра Патрикія: «Народ карпи, заздрячи, що готи щорічно отримували від римлян дань, відправили посланців до Туллія Мінофіла і з гордістю вимагали грошей» [13, 7]. Подібну інформацію подає і Дексіпп: «При них карпи боролися з мезами (мезійцями), і в той же час почалася війна Скіфська...» [14, 13].

Перше масштабне вторгнення союзу германських племен на чолі з вестготським вождем Ківом сталося у 251 р. Про нього наводять відомості Йордан [8, 101-103] та Зосім [7, I, 23, 1]. Внаслідок цього готського походу загинув сам імператор Траян Децій та його син – Геренній Етруск.

В проміжку з 255 по 268 роки готи разом з іншими племенами на захоплених у Боспорському царстві кораблях вчинили шість морських походів, в ході яких вони неодноразово грабували велику частину Малої Азії – провінції Кападокію, Кілікію, Галатію, Віфінію, Азію; знищили давній храм Місяця у Ефесі [16, XIII, 6, 2]. Варварам також вдалося дістатися Ахаї: Афін, Коринфу, Спарти та островів Скірос, Лемнос, Крит, Родос та Самос [16, XIII, 18, 8; 7, I, 46].

У 269 р. готи прийняли участь у новому варварському поході, який за своїм розміром і характером значно відрізнявся від усіх попередніх. Варварські племена (певки, грутунги, австроготи, тервінги, візи, кельти та ерули) у спільному військовому союзі дісталися до внутрішніх територій Римської імперії [16, XIII, 6, 2; 8, 4; 9, 4.]. Але після поразки готів під Наїссом їх відносини з імперією зазнали нового, категоричного повороту. На зміну постійним військовим конфронтаціям прийшло мирне прикордонне співіснування [16, XIII, 9, 4].

У кінці III – на початку IV ст. н. е. варвари, що брали участь в процесі «Великого переселення народів» вже впритул наблизилися до кордонів імперії. Балкани та вся лінія Дунаю продовжували залишатися глухою лінією оборони для Риму. В цей самий час за руслом річки Дунай племена продовжували свій активний соціально-економічний розвиток, який спричиняв виникнення міцних варварських об'єднань здатних до ведення внутрішніх війн.

У цей проміжок часу джерела згадують лише похід імператора Проба (276-282 рр.) проти бургундів, вандалів та сарматів, що намагалися потрапити до імперії в межах верхнього і північного Дунаю та провінції Реція [17, XXVIII, 16, 1]. Крім того, Проб також розселив на території імперії приблизно сто тисяч варварів, до яких входили племена бастернів, гепідів, грейтунгів та вандалів.

У 317 р. внаслідок військового конфлікту між Константином та Ліцинієм управління Римською імперією було вперше за історію поділено між двома імператорами. А перше описане вторгнення готів, яке сталося після відносно великого періоду затишшя, відбулося у 323 р. – під час перебування Константина у Фессалоніках.

Згодом у 323 р. Константин здобув ще одну перемогу над готами [12, VII, 28-29], після якої, згідно з Йорданом імператор уклав з ними угоду, що передбачала щорічну купівлю найманців та видачу готами своїх одноплемінників у заручники до Константинополя [8, 112].

Фактично, з 323 р. велика частина варварського світу (вестготи Аріаріха, частина сарматів, даків та інших придунайських племен) стали повноцінними федератами імперії [8, 112]. В цей період Римська імперія почала активно втручатися у внутрішні справи своїх федератів, намагаючись таким чином запобігати міжплемінним конфліктам та війнам.

У другій половині IV ст. племена алеманів, сарматів, франків, квадів та готів знову перейшли у наступ на імперські кордони [2, XVI, 2-4, 12; XVII, 6, 8, 12; XVIII, 2; XIX, 11; XX, 10; XXI, 2; XXVII, 1, 2, 5, 10; XXVIII, 2, 5; XXXIX, 4, 6; XXX, 3, 5]. Перебуваючи під постійним впливом Римської імперії у варварів значно поглибився процес соціальної та майнової стратифікації, розвинулись торгівля та ремесло. Тому політична та військова міць цих племен непропорційно зросла у порівнянні з попередніми проміжками часу. Це знову дозволило германським племенам розпочати систематичні грабунки правого берегу Рейну та успішно проникати аж до самої Галлії. За свідченнями Амміана Марцелліна в 369 р. імператор Валент вирушив у військову кампанію проти готів [2, XXVII,

5, 2-7]. Цього разу – після розгромної поразки готський вождь Атанаріх був вимушений погодитися на принизливі умови миру, які передбачали повну економічну ізоляцію його племінного союзу [20, с.46].

Здавалося б, що загроза знову була мінімізована та на імперію чекатиме відносно спокійний період співіснування з «Барбарікумом». Проте у 375 році стався переломний момент для всієї античної історії – у Північному Причорномор'ї зіштовхнулися дві потужні міграційні хвилі «Великого переселення народів»: західна – германська, на чолі з готами, та східна – тюркська, яку репрезентували гуни. Гуни силою підкорили остготську державу Германаріха, алланів та гревтунгів і впритул наблизилися до римської «буферної зони» [2, XXXI, 3]. Такий тиск порушив структуру «Барбарікуму» уздовж всього римського лімесу¹ та значно пришвидшив етнополітичну консолідацію германських племен.

У 378 р. імператор Валент вирішив раз і назавжди покарати племена за вчинені ними розгроми та грабунки. Не чекаючи військового підкріплення Граціана, він вирішив самостійно дати бій об'єднаному варварському війську поблизу Адріанополя. В ході зазначеної битви дві третини всієї римської армії разом з Валентом загинули, а вціліла частина втечею залишила поле бою.

Поразка римлян у битві біля Адріанополю стала ще однією катастрофою для Римської імперії. Перемога готського війська показала всім іншим варварам по той бік Дунаю та Рейну, що землі Риму тепер можна було привласнити силою.

Наступнику Валента – Феодосію у 379 році вдалося з підтримкою Граціана розбити готське військо поблизу Сирмії. У 381 році він домовився спочатку з Атанаріхом, а потім із усіма іншими варварами про встановлення миру за умови розселення племен в межах Фракії та Нижньої Мезії. Таким чином за правління імператора Феодосія

¹ Лімес (лат. Limes – «кордон») – укріплений фортифікаційними спорудами рубіж, що знаходився на кордонах Римської імперії. Він виконував не тільки захисну функцію, а й слугував засобом митного контролю та торгівлі зі «зовнішнім світом».

І остаточно завершився процес переселення готів.

Завдяки цьому, вже у кінці IV ст. готи спромоглися поглинути більшість своїх германських сусідів – бастарнів, наристів, гепідів та ін. Відносини, які склалися в цей час між федератами та імперією, повністю відповідали тим принципам, які були закладені ще наприкінці III – початку IV ст.: їх набирали солдатами та командирами до війська, давали змогу заводити власні сім'ї, господарства та отримувати римську освіту. Варвари, які донедавна грабували та нищили все, що знаходили на теренах Римської імперії, тепер перетворилися на її нову привілейовану військову верству.

Але, зі смертю Феодосія I готи та всі племена, яким було надано статус федератів підняли бунт, в ході якого було вирішено покинути межі свого старого розселення. За час перебування в лоні Східної Римської імперії племена вже остаточно втратили всі свої варварські риси. Тепер це були консолідовані, етнічно однорідні групи, які успішно виконували функції федератів та беззаперечно підкорялися владі обраного ними вождя. В проміжку між 400-409 рр. майже всі західні та центральні території Західної Римської імперії перетворилися на військовий полігон, на якому імператор Гонорій всіма силами безуспішно намагався зупинити просування прибулих племен: готів, сарматів, бургундів, саксів, алеманів, остготів, вандалів, свевів та безліч інших.

Фінал всього тривалого протистояння настав у 410 р., коли готський вождь Аларіх після тривалих переговорів з Гонорієм, втретє взяв місто Рим в облогу [20, с.61]. Цього разу місто було взято штурмом, після чого його майже повністю розграбували. Вперше за вісім століть Рим був захоплений. Ця подія остаточно засвідчила початок передсмертної агонії Західної Римської імперії та народження з її уламків нових «варварських держав».

Висновки. Перший та напевно найвагоміший наслідок, який можна вважати фінальною межею першого етапу «Великого переселення народів» – це формальне

припинення існування Західної Римської імперії. Кризові, явища, які почали спостерігатися у всіх сферах життя Римської імперії ще на початку II ст. н. е. засвідчили її неминучий кінець. Племена, що входили до першого – «германського» етапу переселення народів, рухаючись в межах Європи з півночі на південний-захід, займали вільні від римської присутності території. І в досить короткий проміжок часу майже всі землі, які знаходилися у міжріччі Рейну та Дунаю були заселені величезною кількістю варварського населення, що утворили довкола римського лімесу величезну буферну зону – «Барбарікум». Прикордонні варвари через тісні соціально-економічні контакти з імперією отримували надзвичайно сильний імпульс до розвитку у всіх без виключення сферах життя. А подальший провал політики романізації, а згодом і повної зупинки процесу експансії Римської імперії в напрямку «германських земель» був лише наслідком процесу взаємодії цих двох суспільств – «розвинутого» і стагнуючого римського та «нерозвинутого», але прогресуючого варварського.

В ході багаторічних війн Римська імперія поступово виснажувала свій військовий та економічний потенціал, що в цілому призвело тільки до подальшого поглиблення всіх кризових явищ. Щорічне утримання Рейнського та Дунайського лімесу потребувало використання величезної кількості людських та господарських ресурсів, які імперія невпинно викачувала зі своїх провінцій. Аграрна криза, обмеженість в людських ресурсах та падіння загального рівня виробництва з одночасним збільшенням податків змушували Рим шукати нові, неординарні виходи із складної «варварської» ситуації.

Доки динаміка розвитку Римської імперії неухильно йшла у низхідному напрямку, варварський світ, який отримував постійні економічні стимули від торгівлі, невпинно збільшував свою військову та політичну могутність. Цьому також сприяли тісні відносини між обома світами, в ході яких варвари

частково переймали окремі елементи римського життя.

Другий основний наслідок – радикальна зміна етнічної карти Європи. В II–IV ст. характер етнічних процесів германських племен зазнав дуже істотних змін. В їх середовищі одночасно активізувалися процеси етнічної консолідації та диференціації. Великі племена утворювалися шляхом військового примусу – сильне плем'я, яке складало майбутнє ядро об'єднання, що приєднувало до себе кілька менших сусідів. В ході такої взаємодії племена постійно обмінювалися між собою знаннями, навичками, традиціями, звичаями та мовними діалектами. У майбутньому це привело до синтезу унікальних самобутніх європейських культур та мов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Pliny the Elder. *The Natural History*. Volume 6 / trans. John Bostock, Henry Thomas Riley. – London: H. G. Bohn, 1857. – 556 с.
2. Аммиан Марцеллин. *Римская История*. / пер. Ю. А. Кулаковский А. И. Сонни. – Санкт-Петербург: Алатай, 2000. – 345 с.
3. Веллей Патеркул. *Римская история*. / пер. А. И. Немировский, М. Ф. Дашкова. – Воронеж: Воронеж, 1985. – 211 с.
4. Гай Светоний Транквилл. *Жизнь двенадцати цезарей. Калигула*. / пер. М.Л.Гаспарова. – Москва: Наука, 1993. – 368 с.
5. Гай Юлий Цезарь. *Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне* / пер. М. М. Покровский. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1948. – 555 с.
6. Дион Кассий. *Римская история*. / пер. А. В. Махлюк. – Санкт-Петербург: Нестор-История, 2014. – 680 с.
7. Зосим. *Новая история*. / пер. М. М. Болгов. – Белгород: Белгородский гос. унив, 1999. – 344 с.
8. Иордан. *О происхождении и деянии гетов* / пер. Е. Ч. Скржинская. – Москва: Издательство восточной литературы, 1960. – 443 с.
9. Корнелий Тацит. *Сочинения в двух томах. Том I. Анналы*. / пер. А.С.Бобович, ред. Я. М. Боровский, М.Е.Сергеенко. – Москва: Ладомир, 1993. – 449 с.
10. Корнелий Тацит. *Сочинения в двух томах. Том I. Малые произведения. О происхождении германцев и местоположении Германии* / пер.

А. С. Бобович, ред. Я. М. Боровский, М. Є. Сергеенко. – Москва: Ладомир, 1993. – 449 с.

11. Луций Анней Флор. Историк древнего Рима. Эпитомы. / пер. А. И. Немировский, М. Ф. Дашкова – Воронеж: Воронеж, 1977. – 167 с.

12. Павел Орозий. История против язычников. Книги I-VII / пер. В.М.Тюленева. – Санкт-Петербург: О. Абышко, 2004. – 544 с.

13. Пётр Патриций. Византийские историки. Петр Патриций. / пер. Спиридон Дестунис. – Санкт-Петербург: типография Леонида Демиса. – 1860 р. – 507 с.

14. Публий Герений Дексипп. Византийские историки. Дексипп. / пер. Спиридон Дестунис. – Санкт-Петербург: типография Леонида Демиса. – 1860 р. – 507 с.

15. Страбон. География в 17 книгах. Репринтное воспроизведение текста издания 1964 г. / пер. Г. А. Стратановский, С. Л. Утченко, О. О. Крюгер. – Книга 957 с.

16. Требеллий Поллион. Властелины Рима: Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. П. Кондратьева, А. И. Доватура. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – 384 с.

17. Флавий Вописк Сиракузянин. Властелины Рима: Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С.П.Кондратьева, А. И. Доватура. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – 384 с.

18. Stephanie Desprat. Revealing climatic variability of the last three millennia in Northwestern Iberia using pollen influx data. / Desprat S., Goñi, M.F.S., Loutre, M.-F. // Earth and Planetary Science Letters. – 2003. Issues 1–2. С. 524.

19. Wolfgang Behringer. Kulturgeschichte des Klimas. / Behringer Wolfgang. – München: C.H.Beck, 2007. – 352 с.

20. Буданова В. П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. / В.П.Буданова. – Москва: Наука, 2000. – 545 с.

21. Карл Крист. История времен римских императоров от Августа до Константина: Историческая б-ка Бека. Том 2 / К. Карл. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 503 с.

22. Неусыхин А. И. Проблемы европейского феодализма / А.И.Неусыхин. – Москва: Наука, 1974. – 537 с.